

TÜRK ARŞİVLERİ VE ERMENİ MESELESİ

YUSUF SARINAY*

Giriş

Tarihin amacı; sebep sonuç ilişkisi içinde olayları belgelere dayanarak, gerçeklere mümkün olduğu kadar yaklaşarak göz önüne sermek ve değer yargısını okuyucuya bırakmaktır. Hele, yazılan tarihi olay, geçmişi olduğu kadar bugünü ve geleceği de etkiliyorsa, durum çok daha büyük bir dikkati ve objektifliği gerektirir. Bu objektiflik, tarihin temel kaynakları arasında önemli bir yere sahip olan belgelere başvurularak oluşturulur. Çünkü belgeler tarihin en güvenilir şahitleridir. Bu şahitler olmadan ortaya çıkacak sonuçlara şüphe ile bakılmalıdır. “Tarih belgeyle yazılır” hükmü tüm dünya ilim camiasınca kabul edilen bir gerçektir. Uluslararası hukukta da siyasi, ekonomik, idari, kültürel ve diğer sorunlarla ilgili alınacak her türlü kararda, arşivlerin en güvenilir ve en objektif kaynaklar olduğu kabul edilmektedir. Bu sebeple geçmiş olayları incelerken arşivlere inilme zorunluluğu vardır. Çünkü arşivlere dayalı bilimsel çalışmalar önyargı ve yanlı bilgilendirilmeden kaynaklanan taraflı siyasi yaklaşımları ortadan kaldıracaktır.

Böyle bir anlayışla hareket eden Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, başta Ermeni meselesi olmak üzere, Türk arşivlerinde araştırma yapılmadan yazılacak bir bölge ve dünya tarihinin eksik kalacağına bilinciyle modern arşivciliğin ana ilkesi olan açıklık prensibini temel dayanak kabul etmiş, araştırmacılara sunulan hizmetlerde çağın gereklerine uygun yeni düzenlemeler yapmıştır. Bu çerçevede;

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, başta Ermeni konusu olmak üzere birçok konuda tasnif çalışmalarını hızlandırarak, tamamlamış ve araştırmacıların hizmetine sunmuştur.

Türkiye'ye yasal yollardan girmiş yabancılar ve bunların vekilleri araştırma yapacakları arşivlere veya arşivlerin bağlı bulunduğu idareye bizzat veya posta ile müracaat edebilmektedir. Müracaat eden kişilere aynı gün araştırma izni verilmektedir. Müracaatlar, yurt dışından T. C. Büyükelçilik ve başkonsoloslukları aracılığıyla da yapılabilmektedir.

Tasnif edilmiş ve son işlem tarihi üzerinden otuz (30) yıl geçmiş arşiv malzemesi hiçbir kısıtlama olmadan araştırma ve incelemeye açılmaktadır.

* Devlet Arşivleri Genel Müdürü.

Araştırmacılara bir iş günü içerisinde verilen belge, defter veya dosya sayısı artırılmıştır.

Araştırmacılar, araştırma ve incelemeleri esnasında arşiv yönetiminin uygun göreceği mahallerde portatif yazı makinesi veya bilgisayar kullanabilmektedir.

Yine dünya bilim çevrelerine ve bilim adamlarına kolaylık sağlamak, bilginin paylaşılmasını ve öğrenmenin önündeki engelleri azaltmak amacıyla internette bir web sayfası açılmış ve bilgisayar ortamında belge kataloglarımız yayımlanmıştır. Bu konudaki talep, istek vb. "<http://www.devlet-arsivleri.gov.tr>" adresinden temin edilebilmektedir.

Osmanlı dönemi arşiv belgelerinin mikrofilme alınması ve elektronik ortama aktarılması çalışmaları 2002 yılında başlatılmış olup, İstanbul ve Ankara'da araştırma salonlarında elektronik ortamda hizmet vermeye başlanmıştır.

Bu düzenlemelerle, Türk arşivlerinin çağın gereklerine uymasını sağlayarak kolay ulaşılabılır bir arşiv haline getirmek amaçlanmıştır.

Türk arşivlerinde temel ilke olarak kabul edilen açıklık prensibi doğrultusunda Ermenistan, Boston Taşnak, Rusya ve Ermeni Patrikhanesi ve bağlı kiliselerdeki arşivlerde bulunan belgelerin de açılması, konuyla ilgili çalışmalar yapan bilim adamlarına objektif araştırma imkanı verecektir.

Bu makalede Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı ve Genelkurmay ATASE Başkanlığı Arşivi'nde Ermeni konusu ile ilgili fonlar belgelerden örnekler verilerek tanıtılacaktır.

Ermeni Meselesi Hakkında Osmanlı Arşivleri'nde Bulunan Fonlar

Osmanlı Arşivlerinde genel olarak Ermenilerle ilgili bir çok fonda belge bulunmaktadır. Ermeni sorunu ve tehcir uygulaması ile ilgili aşağıda kısaca bu fonlarla ilgili tanıtıcı bilgiler verilecektir¹. Ermenilerle ilgili arşiv kayıtları sadece belgelerden ibaret değildir. Osmanlı bürokrasisinin Tanzimat öncesi kayıtları defter kayıtları şeklindedir. *Defterler*; Osmanlı bürokrasisinde alınan kararların, hükme bağlanan konuların kaydolunduğu serilerdir. Bu sebeple öncelikle defter fonlarından bahsedilecektir.

1- Defter Fonları

Tanzimat öncesi Osmanlı merkez teşkilatı dönemine ait defterler, iki ana serî hâlinde günümüze intikal etmiştir. Birincisi: Devletin siyasî ve hukukî kararları ile beldelerin asayiş ve nizamına dair hükümlerin kaleme alındığı *Divân-ı Hümayûn Defterleri*'dir. İkincisi ise sadece malî konularda mirî işlerden sayılan cizye, avâz

¹ Osmanlı Arşivindeki belge tasnifleri ve katalog bilgileri için ayrıca bkz. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, İstanbul, 2000.

ve mukataa işleriyle ilgili konuların düzenlenip kaydolunduğu Maliye Defterleri'dir.

Burada sadece Ermenilerle ilgili kayıtların bulunduğu defterler hakkında ana hatlarıyla bilgiler verdikten sonra, defterlerdeki kayıtlardan örnekler verilecektir.

a- Mühimme Defterleri

Divân-ı Hümayûn toplantılarında müzâkere edilen iç ve dış meselelere ait siyasî, askerî, içtimaî ve iktisadî kararların kaydedildiği bu defterlere "*Mühimme Defterleri*" adı verilmiştir. Osmanlı Arşivi'nde 419 adet Mühimme Defteri mevcuttur.

XVI. yüzyılın ortalarından XX. yüzyılın ilk yıllarına ulaşan bir dönem içinde, küçük zaman bölümleri hariç ortalama 350 yıllık zaman dilimi itibarıyla, hiçbir doğu ve batı devletinde bulunmayan kültür ve tarih zenginliğini ihtiva eden Mühimme Defterleri, Osmanlı Arşivi defter serileri içinde şüphesiz önemli yer tutar. Ana konularını; devleti ilgilendiren siyasî, iktisadî, kültürel, sosyal ve harp tarihine dair üst düzey kararlar teşkil eder. Bugünkü anlamda düşünülecek olursa, Bakanlar Kurulu kararlarına benzemektedir. Mühimme defterlerinde Ermenilerin siyasî, iktisadî, kültürel, sosyal sahalardaki faaliyetleriyle ilgili bir çok kayıt vardır. Aşağıda bununla ilgili birkaç Mühimme defterlerinden hüküm örneği alınmıştır.

Bursa kadısına: Bursa'da iki Ermeni kilisesine dahleden Fiş Acem'in müdahalesinin men'i hakkında² gönderilen hüküm.

Sulumanastır'daki Ermeni kilisesi keşişleri eski keşişhanelerinin yanına bir keşişhane daha yapıp burada içkili, sazlı-sözlü âlem yapıp Abdi Çelebi Mescidi cemaatini ve Müslümanları rahatsız ettikleri yolundaki şikâyetin tahkikiyle sonradan yapılan keşişhanenin yıkılıp eski keşişhanede de âlem yaptırılmaması³ hakkında hüküm.

Yahudi, Ermeni ve diğer gayri müslim halkın kendileri için belirlenen ve zikrolunan özelliklere sahip kıyafetleri giymeleri; kıymetli giysiler giymekten kaçınmaları⁴ hakkında hüküm.

İstanbul'da bulunan Ermenilerin, mezarlıklarının yanında Sultan Bâyezîd Evkafı'na ait olan bir tarlanın, karşılığında bir akar vermek şartıyla kendilerine mezarlık olarak verilmesi yolundaki taleplerinin mütevellî tarafından incelenmesi ve vakfa faydalı ise arz edilmesi⁵ hakkında hüküm.

² BOA., Mühimme Defteri, No: 3/1082.

³ BOA., Mühimme Defteri, No: 6/1200.

⁴ BOA., Mühimme Defteri, No: 7/1989.

⁵ BOA., Mühimme Defteri, No: 85/82/7.

İstanbul'da sakin, Sultan Mehmed Evkâfi reâyasından olan Ermenilerin, kilisede toplandıklarında, içlerindeki düşkün ve yardıma muhtaç olanlara verilmek üzere gönüllü olarak kendi aralarında topladıkları paraya ve kiliselerinin bahçesindeki meyvelere, patrikleri olan Sakarya tarafından, yanına toplanan bazı papazların yönlendirmesiyle, âdet ve kanuna aykırı olarak fazladan para talep edilmek suretiyle yapıldığı bildirilen müdahalenin engellenmesi⁶ hakkında hüküm.

Revan'a tâbi Üçkilise civarındaki Ermenilerin katogikosu olup, patrikliğe bağlı hususlarda Ermeniler kendine müracaat etmekte iken, bazı unsurların bölgeye gelmesi üzerine Osmanlı ülkesine yerleşmiş olan Sahak'a diğer murahhasa, papaz ve keşişlerin müdahale ettirilmemesi⁷ hakkında hüküm.

Fatih Sultan Mehmed Han Evkâfi reâyasından olan İstanbul'da Sulu- manastır Cemaati Ermenilerinin toplantı günlerinde bağışlarıyla biriktirilen veya ihtiyaç fazlası bal mumunun satılmasıyla elde edilen ve kiliseye harcanan paradan kendileri için akça talep ettikleri bildirilen Patrik Zakarya ile Avanos, Kirkoz ve Serkiz adlı papazlara engel olunması⁸ hakkında hüküm.

İstanbul etrafında tereke ziraati yapan reâyanın, terekelerini biçip kaldırmalarından sonra, bazı Ermenilerin tarlalarında kalan anızı yolup zarar vermelerine engel olunması⁹ hakkında hüküm.

Bursa'da, Karaağaç denilen mevkide iki cami arasına Ermeniler tarafından sonradan yapıldığı ve Müslümanların ibadetine mâni olduğu bildirilen kilisenin bilirkişilerden soruşturulmak suretiyle keşfinin yapılması; durum bildirildiği gibi ise yıkılması¹⁰ hakkında hüküm.

b- Tahrir Defterleri

Osmanlılar, bir yeri fethettiklerinde o bölgeye yetkili bir emin (il yazıcıları) gönderip nüfus ve gelir kaynaklarını ayrıntılarıyla araştırıp deftere geçirirler, böylece her sancak için ayrı bir nüfus ve gelir defteri meydana getirilirdi. O bölgede vergi kaynakları çeşitli etkenlerle değiştiği zaman, her 10-20-30 yılda bu tahrir işlemi yenilenirdi.

Tahrir defterleri, Osmanlı İmparatorluğu'na dahil memleketlerin sosyal, demografik ve ekonomik tarihine ait, benzeri başka hiç bir yerde bulunmayan mufassal istatistik kaynaklarıdır.

⁶ BOA., Mühimme Defteri, No: 85/67.

⁷ BOA., Mühimme Defteri, No: 85/87.

⁸ BOA., Mühimme Defteri, No: 85/101.

⁹ BOA., Mühimme Defteri, No: 85/497.

¹⁰ BOA., Mühimme Defteri, No: 85/704.

Tahrir devletleri sayesinde, altı yüz yıl boyunca Osmanlı idaresi altında yaşayan Ermenilere karşı, Osmanlı Devleti'nin izlediği politikaların ana hatlarını, Ermenilerden ve diğer unsurlardan alınan vergileri, onların yaşadıkları bölgeleri, nüfus hareketlerini incelememiz mümkündür. Buna örnek olması amacıyla Mardin Livasıyla Diyarbakır eyaletinin tahrir kayıtlarını özetle aşağıya kaydediyoruz.

Mardin livasında 1.848 hane ve 772 bekâr Ermeni, 6.718 hane ve 1.378 mücerred Müslüman nüfus kaydedilmiştir¹¹.

Diyarbakır eyaletinin genelinde ise 11.772 hane ve 3.225 bekâr Ermeni kaydedilmiştir. Eyâlette 66.732 hane ve 15.661 bekâr da Müslüman nüfus vardır¹².

Mufassal tahrir defterlerinde şahısların isimlerini, statülerine göre verdikleri vergileri ayrıntılı bir şekilde görmek mümkündür.

c- Gayr-i Müslim Cemâatlere Ait Defterler

Divân-ı Hümayûn tarafından tutulan bu defterler, gayr-i müslimlerle ilgili konularla, gayr-i müslim cemâatin her türlü hak, imtiyaz ve muâmelatına ait hükümleri ihtiva etmektedir. Papazlara verilen beratlar da bu kalemde hazırlanmıştır. Gayr-i Müslim Cemâat Defterleri, Evâmîr-i Maliye Kalemi'ne bağlı olup, 1837 senesinde Piskopos Halifeliği'nin Divân-ı Hümayûn'a bağlanması üzerine Divân-ı Hümayûn tarafından tutulmuştur.

Bu defterler arasında bulunan *Şurût-ı Milel-i Muhtelif Defterleri*; muhtelif Hıristiyan cemâatlerinin bağlı buldukları mezheplerin patrik ve metropolitlerine ait hükümleri muhtevîdir. Bu hükümlerde ruhanî reislerinin vazife ve selâhiyetleri ile gerek devlet ve gerekse cemâatleriyle olan münasebetleri tayin ve tasrih edilmiştir. Defterlerde şu ruhanî reislere ait hükümler vardır:

İstanbul Rum Patrikliği ve buna bağlı metropolitler, Kudüs Rum Patrikliği, Antakya Rum Patrikliği ve buna tâbi metropolitler, Kıbrıs Başpiskoposluğu'na tâbi piskoposlar, Mısır ve İskenderiye Patrikliği, Tûr-ı Sina Keşişleri, Efrenc (Fransız) Piskoposluğu, İstanbul ve tevâbii Ermeni Patrikliği ve buna bağlı murahhaslıklar, Kudüs Ermeni Patrikliği, Üç Kilise Katogikosluğu, Çanlı Kilise Murahhaslığı, Atina ve Sis Murahhaslığı, Nasturi Murahhaslığı, Yahudi ve Süryani Patrikliği, Ermeni ve Katolik Patrikliklerinin tashih olunan beratları.

989 numaralı "*Divân-ı Hümayûn Defterleri Kataloğu*"nda kayıtlı H. 1236-1337/M. 1820-1918 tarihleri arasında gayr-i müslimlerle ilgili konuları ihtiva eden, toplam 18 adet defter mevcuttur. Bunlardan 4'ü Ermenilerle ilgilidir. Gayr-i Müslim Cemâatlere Ait Defterler'de Ermenileri ilgilendiren hükümlerden üçü özet, altı örnek belge aşağıda yer almaktadır.

¹¹ BOA., Tapu Tahrir Defteri, No: 998, s. 37.

¹² BOA., Tapu Tahrir Defteri, No: 998, s. 279.

1- Konya'da yaşayayan Ermenilerin özel ve genel dini görevleri Ankara Murahhaslığı tarafından görülüp idare olunmakta ise de mesafenin uzaklığı ve Konya'nın önemine binaen orada bir murahhaslık teşkiliyle Rahib Şirinyan Efendi'nin vekâleten tayini hakkında irade¹³.

2- Ermeni Patrikhanesi Umum Ruhani Meclisi'nde kararlaştırılıp Patriklikten gönderilen yazı üzerine; Osmanlı Devleti'nin hiçbir yerinde dini müesseselerin, yani kilise inşası ve tamiri, okul inşası ve tamiri gibi konularda ahalinin isteklerinin Patrikhaneye sorulmadan işlem yapılmaması hakkında Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ kararı¹⁴.

3- Behisni ahalisinden Kirkor ve Agop ağalar vefat eden Sis katogikosuna mirasçı olmaları sebebiyle verdikleri dilekçe üzerine yapılan araştırma sonucu emlak ve arazilerinin aile fertlerine taksimiyle kilisedeki mal ve eşyalarının kendisinden sonraki katogikosa devredilmesi¹⁵.

4- Palu ve Gevar manastırı ve bağlı kiliseler delegeşi Mığırdıç Rahib'in görevden alınması üzerine yerine Serkiz rahibinin patrikhanece atandığı (24 Ekim 1862)¹⁶.

5- Deniz Kuvvetleri generallerinden Kocaeli Sancağı Mutasarrıfı Maşuk Paşa ve kaza naibine gönderilen bir hükümlerle, Ermeni Patrikliğine bağlı İzmit ve Ermişe (Akmeşe) rahibinin vefatı üzerine ehliyeti kanıtlanan Abram Rahib'in yine Ermeni patriği tarafından atandığı ve rahibin özlük ve dini haklarına hiç kimsenin müdahale etmemesi hakkında 25 Eylül 1871 tarihinde Padişah tarafından çıkarılan ferman¹⁷.

6- Bayburt ve bağlı kilise kuruluşları Delegeşi Haçadoryan Aristakis Efendi'nin istifası üzerine bu göreve Rahib Abranosyan Kigork Efendi'nin Ermeni Patrikhanesi tarafından atandığı bildirilerek Haçadoryan Aristakis'in özlük ve dini görev ve haklarına hiç kimsenin müdahale etmemesi hakkında 21 Haziran 1904'te çıkarılan Padişah Fermanı¹⁸.

¹³ BOA. Gayr-i Müslim Cemaatlere Ait Defterler, No: 9, s. 1.

¹⁴ BOA. Gayr-i Müslim Cemaatlere Ait Defterler, No: 9, s. 3.

¹⁵ BOA. Gayr-i Müslim Cemaatlere Ait Defterler, No: 9, s. 3.

¹⁶ BOA. Gayr-i Müslim Cemaatlere Ait Defterler, No: 8, s. 15.

¹⁷ BOA. Gayr-i Müslim Cemaatlere Ait Defterler, No: 8, s. 20.

¹⁸ BOA. Gayr-i Müslim Cemaatlere Ait Defterler, No: 8, s. 34.

Tanzimat öncesi Osmanlı merkez teşkilatı dönemine ait defterlerle ilgili bu bilgilerden sonra, şimdi, Ermeni meselesi ve tehcir uygulaması ile ilgili belgelerin bulunduğu fonlarla ilgili kısa bir tanıtıcı bilgiye geçiyoruz¹⁹.

Belge Fonları

a) Hariciye Nezareti Belgeleri

Hariciye Nezareti Arşivi'nde, siyasî, hukukî, idarî konulardaki çok önemli meselelerin yanısıra, ticaret anlaşmaları; sefâret ve şehbenderliklerle yapılan yazışmalar; köle ticaretinin men'i; Sırbistan'daki Müslüman halkın dinî meseleleri; yabancı devlet başkanlarına gönderilen ve onlardan gelen, daha çok doğum, vefat, cülûs, evlilik konularındaki nâmeler; rütbe, nişan ve madalya tevcihleri; sınırların dışında kalan topraklara ait tapu tahkikleri yer alır. Başlıca fonları şunlardır. Siyasi Kalemî Belgeleri (HR.SYS.), Mektubî Kalemî Belgeleri (HR.MKT.), Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Belgeleri (HR.HMŞ.ISO.), Hukuk Kısmı Belgeleri (HR.H.), Mütenevvia Kısmı Belgeleri (HR.MTV.).

Hariciye Nezareti belgeleri arasında Ermeni meselesiyle ilgili binlerce vesika vardır. Yabancı ülkelerdeki Ermenilerin faaliyetleri (İngiltere²⁰, Fransa²¹, Rusya²², Amerika²³, Almanya²⁴, İtalya, Bulgaristan²⁵, Romanya, Yunanistan), Osmanlı sınırları içinde bulunan Ermenilerin durumları, Ermenilerin İstanbul'da çıkardıkları karışıklıklar (Kumkapı olayı²⁶, Babıalı gösterisi, Osmanlı Bankası baskını²⁷), Anadolu'da meydana gelen Ermeni olayları (Erzurum olayları²⁸, Yozgat²⁹, Merzifon³⁰, Kayseri olayları³¹, Bitlis olayları³², Van isyanı, Sason-Taluri isyanı, Maraş ve Zeytin'de çıkan isyanlar, Sivas olayları, Tokat olayları, Diyarbakır'da çıkan olaylar, Mamuratülaziz ve Arapkir olayları, Harput'ta çıkan olaylar, Trabzon olayları, Eğin hadiseleri, Üç büyük devlet tarafından Ermenilerin de yaşadıkları vilayetlerde ıslahat yapılması istekleri³³, Ermeni komitelerinin

¹⁹ Osmanlı Arşivi'ndeki belge tasnifleri ve katalog bilgileri için ayrıca bkz. **Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi**, İstanbul, 2000.

²⁰ BOA.,HR. SYS., 2751/19, 20; BOA.,HR. SYS.,2752/1; BOA.,HR. SYS.,2753/1.

²¹ BOA.,HR. SYS., 2748/2; BOA.,HR. SYS., 2749/1; BOA.,HR. SYS., 2750/1.

²² BOA.,HR. SYS., 2768/3; BOA.,HR. SYS., 2769/1; BOA.,HR. SYS., 2770/1; 2776/1.

²³ BOA.,HR. SYS., 2735/1; BOA.,HR. SYS., 2736/1.

²⁴ BOA.,HR. SYS., 2733/1; 2734/1.

²⁵ BOA.,HR. SYS., 2746/1;

²⁶ BOA.,HR. SYS., 2823/60; BOA.,HR. SYS., 2823/22; 2821/53.

²⁷ BOA.,HR. SYS., 2826/1.

²⁸ BOA.,HR. SYS., 2803/1.

²⁹ BOA.,HR. SYS.,2804/3.

³⁰ BOA.,HR. SYS., 2825/1.

³¹ BOA.,HR. SYS., 2826/1.

³² BOA.,HR. SYS., 2805/1.

³³ BOA.,HR. SYS., 1261-5/26-28; 2822/5; 2816-1/13.

faaliyetleri, Ermenilerin Osmanlı ülkesine silah sokma teşebbüsleri, Ermenilerle ilgili olarak yabancı matbuatta çıkan yazılar³⁴, Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermeni faaliyetleri³⁵, Ermeni tehciri³⁶, Ermenilerin Doğu Anadolu'da Müslüman halka yaptıkları mezalim³⁷ bu fondaki belli başlı konu başlıklarıdır. Bunlardan başka fonda Ermenilerle ilgili konu başlığı olabilecek nitelikte bir çok belge vardır.

b) Dahiliye Nezareti Belgeleri (DH.)

Kalem-i Mahsûs Müdüriyeti Belgeleri (DH.KMS.); Kalem-i Mahsûs Müdüriyeti ile ilgili belgelerin muhtevası şu şekildedir: İtilâf Devletleri'nin işgal hareketleri, Kuvâ-yı Milliye faaliyetleri, Yunan işgali ve mezâlimi, Çetecilik faaliyetleri, Memur tayin ve azilleri, Madalya i'tası ile muhtelif konular.

Siyasî Kısım Belgeleri (DH.SYS.); Dahiliye Nezareti'nin siyasî işlerine bakan müstakil bir kalemi yoktu. Katalogları araştırmaya sunulan siyasî vesikalar; Dahiliye Nezareti'nin müstakil kalemi olmayıp, Muhaberât-ı Umumiye Dairesi'nin evrak memurlarınca konularına göre siyasî, hukuk, idarî ve mütenevvia diye ayrılarak siyasîler bir araya getirilmiş ve üzerlerine orijinal karton ve dosya numaraları verilmiş olanlardır.

Şifre Kalemi Belgeleri (DH.ŞFR.); Dahiliye Nezareti'ne bağlı kalemler arasında yer alan Şifre Kalemi'nin müstakil bir kalem olarak teşkilat içerisinde yer alması 1914 yıllarına rastlar. Bilhassa Osmanlı Devleti yönetiminin taşra birimleri ile âcil yaptığı muhâberatta, telgraf ile haberleşmenin ve bu usûlün devlet muhâberatına girmesiyle "Şifre Kalemi"nin önemi de artmıştır. Şifre Kalemi'nin, umumiyetle Dahiliye Nezareti'nin ve ona bağlı alt birimlerin diğer vilayetler ve mutasarrıflıklar ile yaptığı muhâberatta aracı olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, bu çalışmaların yanında bazen diğer nezaret ve devlet dairelerinin acele ve gizli muhaberâtının şifrelendiği bir aracı büro durumunda da bulunmaktadır.

Mütenevvia Kısmı Belgeleri (DH.MTV.); Mütenevvia tasnifi içerisinde yer alan belgeler hemen her türlü konuyu ihtiva etmektedir. Ancak ağırlık itibari ile şu konulara rastlanmaktadır. Tabii afetler ve yapılan yardımlar; memurların tayin, azl, izin, muhakeme vs. meseleleri; tensikat; arazi davaları; madalya, nişan verilmesi ve diğer taltifler; Hicaz demiryolu; iltica haberleri; yabancı seyyahlara tanınan kolaylıklar.

Asayiş Kalemi Belgeleri (DH.EUM.AYŞ.); Bu fonda bulunan belgeler genel olarak şu konuları ihtiva etmektedir: Şekâvet ve çeteler; katil, yaralama, hırsızlık ve tecavüz olayları; cerâim istatistik cetvelleri ve vukuat raporları; cemiyetlerin

³⁴ BOA.,HR. SYS., 2878/19; 2868/4; 2867/51.

³⁵ BOA.,HR. SYS., 2871/1.

³⁶ BOA.,HR. SYS., 2873/3.

³⁷ BOA.,HR. SYS., 2872/1-4.

faaliyetleri ve bunların takibi; işgal kuvvetlerinin kontrolü ve bu işgal kuvvetlerinin halka karşı muameleleri ile jandarma kuvvetlerine ve resmî görevlilere yönelik kötü muamelelerinin takibi; jandarma kuvvetleri muamelâtı (komutan tayinleri vs.); Kuvâ-yı Milliye'nin faaliyetleri; düşman donanmalarının faaliyetleri; Anadolu'nun muhtelif yerlerinde Rumlar ve Ermenilerin Müslüman halka tecavüzleri.

İdarî Kısım Belgeleri (DH.İD.); Dahiliye Nezareti İdare Evrakı bir çok değişik konuları ihtiva etmektedir. Bunlardan; mülkî taksimattaki düzenlemeler, belediye meclisleri ile idare meclisleri azalarının seçimi, gayr-i müslim ve ecnebilere ait mektepler ile kilise inşalarına ruhsat verilmesi, Osmanlı topraklarında çeşitli arkeolojik kazılara müsaade edilmesi ve eski eser kaçakçılığının önlenmesi gibi değişik konuları zikredebiliriz.

Hukuk Kısmı Belgeleri (DH.H.); Hukuk bölümündeki vesikaların ekseriyeti, inzibafî vakalara aittir. Ayrıca, bu bölümde kamu ve şahıs hukukunun korunması için Dahiliye Nezareti ile taşra teşkilatı ve mahallî idâreler arasındaki yazışmalarla ilgili vesikalar da mevcuttur.

İdâre-i Umumiye Belgeleri (DH.İUM.); Bu fon içinde; memurların tâyin, azl ve taltifleri; emlak ve arazi işleri; zehâir ve îâşelerin toplanarak sevkedilmeleri; askeriye'nin ihtiyaçlarının karşılanması; eğitim ve öğretim; vakıflar, köy, nahiye ve kaza teşkilleri; askere alma işlemleri ve seferberlik; işgal altında kalma; deprem, yangın, sel felâketi gibi durumlarda gerekli muamele icrâsı ile dârü'l-eytâm vesair konulara rastlamak mümkündür.

Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Belgeleri (DH.EUM.); Asayiş ve güvenliğe ait konuların çeşitliliğinin yanı sıra polislerle ilgili işlemlerin (özlük hakları, tayin, terfi, ceza, emeklilik vs.) yürütülmesi de görev alanına girdiğinden Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti bünyesinde muhtelif şubeler kurulmuştur.

Dahiliye Nezareti belgeleri içinde Ermeni meselesiyle doğrudan veya dolaylı olarak ilgili bulunan binlerce belge bulunmaktadır. Bu belgelerin muhtevalarından bir kısmı aşağıya çıkarılmıştır. Fakat bu muhtevaların dışında da bir çok belge mevcuttur.

Doğu Anadolu'da ıslahat yapılması ve buraya iki Avrupalı müfettiş-i umuminin tayin edilmesi çalışmaları³⁸, Ermeni komitelerinin Ermeni kiliselerinde çıkardıkları olaylar³⁹, Tehcirin sebepleri ve alınan tedbirler⁴⁰, Tehcirin uygulandığı bölgeler⁴¹, Ermeni sevkياتının yapıldığı yerler⁴², sevkiyata tabi

³⁸ BOA., DH. KMS., 2-2/5.

³⁹ BOA., DH. KMS., 18/27.

⁴⁰ BOA., DH. ŞFR., 14/119; 52/102; 52/286; 51/192; 52/249.

⁴¹ BOA., DH. ŞFR., 52/282; 53/48; 53/93; 53/129.

tutulmayan Ermeniler⁴³, sevkıyat için para tahsisi, Tehcire tabi tutulan Ermenilerin iâşe ve iskan masrafları⁴⁴, sevkıyatın durdurulması⁴⁵, Geri dönmek isteyen Ermenilere izin verilmesi⁴⁶, ihtida eden Ermeniler ve Ermeni yetimlerinin durumu, sevk edilen Ermenilerin miktarı, Ermenilerin Müslümanlara saldırısı, Ermeni tehciri esnasındaki su-i istimalerden dolayı yapılan tutuklamalar, Adana ve mülhakatında bulunan Fransız işgal kuvvetlerine mensup Ermenilerin Türklere yaptıkları saldırılar, Paris Sulh Konferansı'nda Yunan Başvekili Venizelos ile Ermeni Murahhası arasında alınan karar üzerine Rumların İstanbul'u, Ermenilerin de Trabzon'u ilhak çabaları⁴⁷, Tehcir sonrası memleketlerine dönen Ermeniler⁴⁸, Dersaadet'te bulunan Ermenistan Hükümeti temsilcilerinin girişimleri⁴⁹, Elviye-i Selase dahilinde Ermeni ve Rumların bölgedeki Müslüman ahaliyi yok etme gayesiyle giriştikleri umumi katliam ve zulümler⁵⁰, Nasturi ve Ermenilerden mürekkep İngiliz kuvvetleriyle Barzan ve Zibar aşiretleri arasındaki çatışmalar⁵¹, Mütarekeden sonra Ermeniler tarafından kaçırılan Müslüman-Türk çocuklarının ve kadınlarının hristiyanlaştırılması çabaları⁵², dönen Ermeni muhacirlerin iâşe ve ihtiyaçlarının temininde yardımcı olunması, İngilizlerin Ermenilerle müştereken sınıra tecavüz etmeleri, İngiliz tayyarelerinin köyleri bombalaması, Ermenilerin türbeleri tahrip etmesi⁵³, Van Ermeni Taşnaksütyun Cemiyeti'nin faaliyetleri⁵⁴, Zeytun'da mukim Ermenilerin durumu, burada çıkan hadiseler ve Ermenice çıkan gazetelerin neşriyatı⁵⁵, tahrip olan Ermeni ve Protestan kiliseleriyle bazı kabir ve sandukaların tamiri masraflarının ödenmesi, Ermeni okul, kilise gibi kurumlarının inşası için ruhsat verilmesi, Amerika'ya göç eden Ermeniler⁵⁶, Fransız rahiplerinin Adana, Maraş ve mülhakattaki Ermenileri Katolik Mezhebi'ne sokmaya çalışmaları ve buna engel olunması⁵⁷ gibi konular yer almaktadır.

c) Yıldız Sarayı Arşivi Belgeleri

⁴² BOA., DH. ŞFR., 52/235; 52/102; 68/188; 68/92.

⁴³ BOA., DH. ŞFR., 54/55; BOA., DH. ŞFR., 55/292.

⁴⁴ BOA., DH. ŞFR., 53/305.

⁴⁵ BOA., DH. ŞFR., 57/135.

⁴⁶ BOA., DH. ŞFR., 57/71; BOA., DH. ŞFR., 57/277.

⁴⁷ BOA., DH. KMS., 49-2/104.

⁴⁸ BOA., DH. KMS., 50-2/43.

⁴⁹ BOA., DH. KMS., 49-2/30.

⁵⁰ BOA., DH. KMS., 49-2/50.

⁵¹ BOA., DH. KMS., 50-3/17.

⁵² BOA., DH. KMS., 52-2/79.

⁵³ BOA., DH. KMS., 53-3/4.

⁵⁴ BOA., DH. İD., 94-2/24; BOA., DH. MUİ., 2-2/76.

⁵⁵ BOA., DH. MUİ., 2-2/84.

⁵⁶ BOA., DH. MUİ., 8-3/12.

⁵⁷ BOA., A. MKT. MHM., 651/17; BOA., A. MKT. MHM., 651/10.

II. Abdülhamid devrinde (1876-1909) Yıldız Sarayı'nda biriken defter, belge ve gazetelerden oluşan fondur. Bu fonda, II. Abdülhamid'in özel olarak ilgilendiği konular, Sadaret'ten Saray'a sunulmuş, ancak irâdeleri sâdir olmamış tezkireler, şahısların Yıldız Sarayı'na sundukları çeşitli arzı, rapor ve ihbarlar, Kâmil Paşa, Cevdet Paşa, Namık Kemal, Midhat Paşa vb. önemli şahsiyetlerin metrukâtı, dış basında Devlet-i Aliyye ile ilgili çıkan yazılar, albüm ve resimler, kanun ve nizamnâme suretleri, Abdülhamid'e ait hususî el defterleri ve cüzdanlar ile haritalar bulunmaktadır.

Devletlerarası ilişkiler, Şarkî Rumeli, Ermeni ve Mısır meseleleri, Girit hadisesi, sınır olayları gibi önemli devlet problemlerinden zaptiye jurnallerinde geçen adı vukuata kadar bu dönemin çeşitli özelliklerini yansıtan bir fondur.

Ermeni meselesiyle ilgili olarak Yıldız belgelerinde beş binin üzerinde belge vardır. Bunların büyük bir kısmı aşağıdaki fonlara dağılmıştır. Yıldız Esas Evrakı (Y.E.E.), Sadrazam Kâmil Paşa Evrakı (Yıldız Esas Evrakına Ek), Sadaret Resmî Maruzat Evrakı (Y.A.RES.), Sadaret Hususî Maruzat Evrakı (Y.A.HUS.), Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV.), Yıldız Perâkende Evrakı.

Yıldız Arşivi fonlarında Ermeni meselesiyle ilgili bulunan belgelerin muhtevaları ana hatlarıyla aşağıya çıkarılmıştır.

Ermeniler arasında meydana gelen olaylar, Ermenilere okul ve kilise inşası için verilen müsaadeler, Anadolu'da meydana gelen Ermeni olayları, (Musa Bey olayı⁵⁸, Sason hadisesi⁵⁹, Van olayları⁶⁰, Erzurum olayları⁶¹), Ermeni Patrikhanesiyle ilişkiler, Yabancı basında çıkan yazıların tercümeleleri, İngiltere, Fransa, Rusya ve Amerika'da Ermeni faaliyetleri ve bu ülke devlet adamlarının Ermenilerle münasebetleri, Ermeni nüfusu, Anadolu ıslahatı için İngiltere, Fransa ve Rusya'nın ortak teşebbüsleri⁶², Hınçak ve Taşnak komitelerinin faaliyetleri, çıkardıkları olaylar⁶³, Ermeni katogikoslukları hakkında bilgiler⁶⁴, Ermeni Patrikhanesinin faaliyetleri, misyoner faaliyetleri⁶⁵, Ermenilerin Bulgaristan ve

⁵⁸ BOA., YEE., 34/8; BOA., YEE., 34/9; BOA., YEE., 34/11; BOA., YEE., 34/15; Y. PRK. AZJ., 16/20.

⁵⁹ BOA., YEE., 4/47; BOA., YEE., 5/54; BOA., YEE., 5/133; BOA., YEE., 5/134.

⁶⁰ BOA., YEE., 5/144; BOA., YEE., 50/44; BOA., YEE., 50/47; BOA., YEE., 50/50; BOA., YEE., 50/51.

⁶¹ BOA., Y.MTV., 260/42.

⁶² BOA., YEE., 4/10; BOA., YEE., 5/95; BOA., YEE., 11/8; BOA., YEE., 83/48.

⁶³ BOA., YA. HUS., 498/141; BOA., YA. HUS., 501/65; BOA., YA. HUS., 502/114; BOA., YA. HUS., 518/78; BOA., Y. MTV., 237/67; BOA., YEE., 95/52.

⁶⁴ BOA., YA. HUS., 517/163; BOA., YEE., 35/103; BOA., Y. MTV., 259/101; BOA., Y. MTV., 260/61.

⁶⁵ BOA., Y. MTV., 299/160; BOA., Y. PRK. AZJ., 26/80; BOA., Y. PRK. HR., 18/47; BOA., Y. PRK. BŞK., 34/28.

Romanya'daki faaliyetleri ve oralardaki komitecilerle işbirliği, Ermenilerin yabancı ülkelere göçleri, Rusya'dan silahlı Ermeni komitecilerinin Osmanlı sınırlarına tecavüz etmeleri gibi konular vardır.

d) Bâb-ı Âlî Bünyesindeki Dairelere Ait Belgeler

Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV.): Meclis-i Vükelâ; sadrazamın riyâseti altında şeyhülislâm ile nâzırlardan mürekkep olan ve devletin iç ve dış siyasetinde ve mühim işlere müteallik hususlar hakkında karar veren meclisin adıdır. Bu meclise, "Meclis-i Has" veya "Meclis-i Hass-ı Vükelâ" da denirdi ki bugünkü mânâda "Bakanlar Kurulu" demektir. 1908 Temmuz inkılâbı üzerine kurulan Meşrutiyet rejiminde bu meclis, görevlerinden dolayı padişaha ve Mebûsân Meclisi'ne karşı müşterek bir mesuliyet altına sokulmuştur.

Meclis-i Vükelâ Mazbataları arasında Emenilerle ilgili olarak üç yüz civarında belge vardır. Bu belgeler ana hatlarıyla; Yabancı memleketlere firar eden Ermenilerden Dersaadet'e avdet edenlere memleketlerine sevk edilinceye kadar yardım edilmesi⁶⁶, Rusya'ya göç eden Ermenilerin tekrar geri dönme talepleri⁶⁷, Anadolu ıslahatı konusunda bir heyet teşkil edilmesi⁶⁸, Ermeni Taşnak Komitesi'nin ihtilal ve isyanı teşvik eden mensupları hakkında kanunî takibat icrası⁶⁹, Cemaat mektepleriyle askerlik hizmeti hakkında Rum, Ermeni ve Ermeni Katolik Patrikhaneleri ile Bulgar Eksarhlığı'ndan daha sonra da Rum Melkit, Katolik ve Keldani Patrik vekaletlerinin başvuruları üzerine tanzim olunan nizamname⁷⁰, Doğu Anadolu Bölgesi'nde Kürtler ve Ermeniler arasında cereyan eden cinayet ve arazi davalarıyla ilgili şikayetler ve alınan tedbirler⁷¹, Harp bölgelerine yakın yerlerde bulunan Ermenilerin düşmanla işbirliği faaliyetlerine girişip Osmanlı Ordusu'nun savunma faaliyetlerini sabote etmesi nedeni ile sınır bölgesindeki Ermenilerin güney bölgelerine sevk edilmeleri⁷², Askeri yönden belli yerlere göçleri kararlaştırılan Ermenilerin sevkleri esnasında vukua gelen suistimalleri Divan-ı Harb'e tevdi etmek üzere oluşan komisyonların harcırahlarının ödenmesi⁷³, Ermeni Katogikosluk ve Ermeni Patrikhanesi Nizamnamesi'nin yeniden düzenlenmesi⁷⁴, Ermeni Patrikliği Nizamnamesi hükmünü ilga eden Ermeni Katogikosluğu ve Patrikliği Nizamnamesi'nin ilgası

⁶⁶ BOA., MV. 125/53; BOA., MV. 120/66; BOA., MV.136/20.

⁶⁷ BOA., MV.103/70; BOA., MV.95/87; BOA., MV.113/20; BOA., MV.114/76.

⁶⁸ BOA., MV.123/38.

⁶⁹ BOA., MV.128/68.

⁷⁰ BOA., MV.158/22.

⁷¹ BOA., MV.177/74.

⁷² BOA., MV.198/24.

⁷³ BOA., MV.199/35.

⁷⁴ BOA., MV.244/22.

zımında kaleme alınan nizamiye layihasının yürürlüğe konulmak üzere arzı⁷⁵ gibi konuları ihtiva etmektedir.

e) Sadaret Belgeleri:

Mektubî Kalemî Mühimme Kalemî (A.MKT.MHM.); Mektubî Kalemî'yle birlikte ilk yıllardan beri devam edegelen ve onun bir şubesi durumunda bulunan kalemdir. Önemli ve âcil olan hususları ayırdedebilmek için gerek evrakta, gerekse defterlerde mühim ve adf ayırımı yapıldığı görülmüştür. Bu sebeple, mühimme, hafâyâ ve mahremâne kaydı bulunan Mektubî Kalemî evrakı için ayrı bir fon teşkiline ihtiyaç duyulmuştur. Bu evrak umumiyetle isyan, deprem, sınır meselesi, savaş, kıtlık ve iskân gibi mühim hususları ihtiva etmektedir.

Sadaret fonlarında Ermenilerle ilgili üç bine yakın belge vardır. Bu fonda bulunan belgelerin konuları Hariciye, Dahiliye ve Yıldız belgeleriyle büyük oranda benzerlik göstermektedir.

Anadolu'nun bir çok vilayetinde meydana gelen Ermeni ayaklanmalarıyla ilgili ayrıntılar⁷⁶, Ermenilerin İstanbul'da çıkardıkları olaylar⁷⁷, Ermeniler için umumi af ilanı⁷⁸, İngiltere⁷⁹, Fransa⁸⁰, Rusya⁸¹ ve Amerika⁸² gibi ülkelerin Ermeniler lehine faaliyetleri, Doğu Anadolu'da yapılacak ıslahat⁸³, Hınçak ve Taşnak komitelerinin faaliyetleri⁸⁴, Amerika'ya Ermeni göçleri⁸⁵, Bulgaristan'da

⁷⁵ BOA., MV.249/217.

⁷⁶ BOA., A MKT. MHM., 483/64; BOA., A MKT. MHM.,501/24; BOA., A MKT. MHM., 535/25; BOA., A MKT. MHM., 609/13; BOA., A MKT. MHM., 609/14; BOA., A MKT. MHM., 609/15; BOA., A MKT. MHM., 609/16; BOA., A MKT. MHM., 609/30; BOA., A MKT. MHM., 611/11; BOA., A MKT. MHM., 619/8; BOA., A MKT. MHM., 620/17; BOA., A MKT. MHM., 623/1; BOA., A MKT. MHM., 628/1; BOA., A MKT. MHM., 628/3; BOA., A MKT. MHM.,628/42; BOA., A MKT. MHM.,628/48.

⁷⁷ BOA., A MKT. MHM., 609/4; BOA., A MKT. MHM.

⁷⁸ BOA., A MKT. MHM., 539/6; BOA., A MKT. MHM.,539/10; BOA., A MKT. MHM., 539/201; BOA., A MKT. MHM., 538/32; BOA., A MKT. MHM., 539/11.

⁷⁹ BOA., A MKT. MHM., 716/9; BOA., A MKT. MHM., 752/17; BOA., A MKT. MHM., 749/5

⁸⁰ BOA., A MKT. MHM., 616/26; BOA., A MKT. MHM., 651/17; BOA., A MKT. MHM.,673/13; BOA., A MKT. MHM., 549/21.

⁸¹ BOA., A MKT. MHM., 549/30; BOA., A MKT. MHM., 550/6; BOA., A MKT. MHM., 625/16.

⁸² BOA., A MKT. MHM., 532/38; BOA., A MKT. MHM., 533/2; BOA., A MKT. MHM., 533/21.

⁸³ BOA., A MKT. MHM., 611/13.

⁸⁴ BOA., A MKT. MHM., 548/7; BOA., A MKT. MHM., 609/34; BOA., A MKT. MHM., 611/3; BOA., A MKT. MHM., 617/19; BOA., A MKT. MHM., 618/10; BOA., A MKT. MHM., 618/11

⁸⁵ BOA., A MKT. MHM., 538/13; BOA., A MKT. MHM., 538/26; BOA., A MKT. MHM., 538/30

Ermeni faaliyetleri⁸⁶, misyoner faaliyetleri⁸⁷, Rusya'ya firar eden Ermeniler, Ermeniler arasındaki mezhep kavgaları, yabancı basında Ermeniler lehine yapılan propaganda faaliyetleri⁸⁸ ana konu başlıklarıdır.

f) Zaptiye Nezareti Belgeleri (ZB.)

Zaptiye Nezareti'ne ait mevcut arşiv malzemesinin ekserisini, nezarete diğer nezaret, devâir ve vilayetlerden gelip gerekli muameleleri yapılan yazışmalar ile esas itibarıyla bu yazılara verilen cevapları havî Mektubî ve Muhasebe kalemleri müsveddeleri ve Muhasebe Kalemi'nin muamelâtına ait makbuz, teslim ve tesellüm senetleri gibi evrakın oluşturduğu görülmektedir.

Zaptiye Nezareti fonlarında Ermenilerle ilgili iki bin civarında belge bulunmaktadır.

Ermenilerin gazete çıkarmaları için müsaade talepleri⁸⁹, Ermeni komitelerinin mektup tercümeleleri⁹⁰, Ermeni komitelerine mensup olanlar hakkında yapılan soruşturmalar⁹¹, Meşrutiyet'in ilanından sonra yurtdışından gelen Ermenilerin memleketlerine sevkleri⁹², ihtida edenlerle ilgili muameleler⁹³, Ermeni Komitelerinin gerekli inzibati tedbirler alınarak olay çıkmasına meydan verilmemesi⁹⁴, İstanbul'da Ermenilerin çıkardıkları olaylarla ilgili yazışmalar, alınan tedbirler, Anadolu'da meydana gelen isyanlarla ilgili yazışmalar ve daha bir çok husus bu fonda yer almaktadır.

g) Salname-i Devlet-i Aliye

Burada Osmanlı Devleti'nin Ermenilere bakış açısını ortaya koymak amacıyla, tehcir öncesi ve sonrasında Osmanlı merkezi yönetiminde üst düzey görevlerde bulunan bazı Ermenilerin isimleri ve görev yaptıkları birimler öncelikli olarak 1297 (1881), 1301 (1885), 1305 (1889) ve 1308 (1892) yılları Devlet Salmeleri'ne göre şunlardır:

Mahkeme-i Temyiz Ceza Dairesi azası Karabet Efendi, Hariciye Nezareti Tahrirat-ı Hariciye Katibi Serkis Efendi, Hariciye Nezareti Muhasebecisi Kırkor Efendi, Hariciye Nezareti Tahrirat-ı Hariciye Kalemi Mühimme Müdürü Nişan

⁸⁶ BOA., A MKT. MHM., 537/28; BOA., A MKT. MHM., 538/19

⁸⁷ BOA., A MKT. MHM., 618/43.

⁸⁸ BOA., A MKT. MHM., 536/31; BOA., A MKT. MHM., 537/6;

⁸⁹ BOA., ZB. 24/28; BOA., ZB.24/68; BOA., ZB. 24/69; BOA., ZB.24/84.

⁹⁰ BOA., ZB. 43/26.

⁹¹ BOA., ZB. 47/7; 311/8.

⁹² BOA., ZB. 330/112; BOA., ZB. 330/52.

⁹³ BOA., ZB. 395/72.

⁹⁴ BOA., ZB. 22/23; BOA., ZB. 333/57; BOA., ZB. 338/64; BOA., ZB. 595/98.

Efendi, Nafia Dairesi Müsteşarı Odyan Efendi, Nafia Dairesi Tercüme Kalemi Müdürü Kigork Efendi⁹⁵, Hariciye Nezareti Müsteşarı Artin Efendi⁹⁶, Hariciye Nezareti Tercümanı Mikail Efendi⁹⁷, Adliye Nezareti Müsteşarı Vahan Efendi⁹⁸, Encümen-i İntihap Memurin-i Adliye Heyeti Müsteşarı Andon Efendi⁹⁹, Hazine-i Hassa Nazırı Agop Paşa¹⁰⁰, Bab-ı Ali İstişare Odası müşaviri Gabriyel Noradunkyan Efendi¹⁰¹, Dersaadet Emniyet Sandığı Müdürü Mıgırdıç Efendi¹⁰², Orman ve Maadin Müdürü Bedros Efendi¹⁰³, Ziraat Müdürü Amasyan Efendi¹⁰⁴, Divan-ı Muhasebat Reisi Ohannes Efendi¹⁰⁵.

Maliye Nazırı Agob Paşa¹⁰⁶, Ticaret ve Nafia Nezareti Müsteşarı Horen Efendi¹⁰⁷, Ticaret ve Nafia Nezareti Tahrirat-ı Ecnebiyye Kalemi Müdürü Melkon Efendi, Ticaret ve Nafia Nezareti Ziraat Müdürü Amasyan Efendi¹⁰⁸, Sanayii Nefise Mektebi Dahiliye Müdürü Oskan Efendi¹⁰⁹, Ticaret ve Nafia Nezareti İstatistik Müdürü Amasyan Efendi¹¹⁰.

1327 (1911), 1328 (1912) yılları ve 1333-1334 (1917-1918) yılları Devlet salnamelerinde kayıtlı görünen Ermenilerden bazıları ise:

Hariciye Nezareti Müsteşarlığı'nda Ohannes Kuyumcuyan Efendi, Kalem-i Mahsus Mümeyyizliği'nde Dikran Çayan Bey¹¹¹, Hariciye Nezareti İstişare Odası

⁹⁵ *Salname-i Devlet-i Aliyye*, Dersaadet 1297.

⁹⁶ *Salname-i Devlet-i Aliyye*, Dersaadet 1301; *Salname-i Devlet-i Aliyye*, Dersaadet 1305; *Salname-i Devlet-i Aliyye*, Dersaadet 1308.

⁹⁷ *Salname-i Devlet-i Aliyye*, Dersaadet 1301.

⁹⁸ *Salname-i Devlet-i Aliyye*, Dersaadet 1301; *Salname-i Devlet-i Aliyye*, Dersaadet 1305; *Salname-i Devlet-i Aliyye*, Dersaadet 1308.

⁹⁹ *Salname-i Devlet-i Aliyye*, Dersaadet 1301.

¹⁰⁰ *Salname-i Devlet-i Aliyye*, Dersaadet 1308.

¹⁰¹ *Salname-i Devlet-i Aliyye*, Dersaadet 1301.

¹⁰² *Salname-i Devlet-i Aliyye*, Dersaadet 1301.

¹⁰³ *Salname-i Devlet-i Aliyye*, Dersaadet 1301; *Salname-i Devlet-i Aliyye*, Dersaadet 1305; *Salname-i Devlet-i Aliyye*, Dersaadet 1308.

¹⁰⁴ *Salname-i Devlet-i Aliyye*, Dersaadet 1301.

¹⁰⁵ *Salname-i Devlet-i Aliyye*, Dersaadet 1301.

¹⁰⁶ *Salname-i Devlet-i Aliyye*, Dersaadet 1308

¹⁰⁷ *Salname-i Devlet-i Aliyye*, Dersaadet 1305

¹⁰⁸ *Salname-i Devlet-i Aliyye*, Dersaadet 1297.

¹⁰⁹ *Salname-i Devlet-i Aliyye*, Dersaadet 1308.

¹¹⁰ *Salname-i Devlet-i Aliyye*, Dersaadet 1308.

¹¹¹ *Salname-i Devlet-i Aliyye*, Dersaadet 1327, s.168.

Muavinliği'nde Nişan Civanyan Efendi¹¹², Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahval İdare-i Umumiyesi Müdürü Agop Hamamcıyan Efendi¹¹³, İstanbul Polis Müdüriyet-i Umumiyesi Heyet-i Sıhhiye Tabibliği'nde Dikran Efendi¹¹⁴, Adliye Nezareti İhsaiyat ve Müdevvenat-ı Kanuniye Müdüriyeti'nde Müdür olarak Serkiz Karakoç Efendi¹¹⁵, Hazine-i Hassa-i Şâhâne Müdürlüğüne bağlı Emlâk-ı Hâkâni Muhâsebe Müdüriyeti'nde Müdür olarak Agob Efendi¹¹⁶, Maliye Nezareti Müsteşarı Mihran Efendi¹¹⁷, Nafia Nazırı olarak Sinabyan Efendi¹¹⁸ tehcir öncesi dönemde görev yapan önemli bürokratlardandır.

Tehcir sonrası dönemin devlet kayıtlarına bakıldığı zaman da bir çok önemli görevde Ermenilerin buldukları görülmektedir. Hazine-i Hassa-i Şahane Müdüriyet-i Umumiyesi Emlak-ı Hakani Muhasebe İdaresi Müdürü Agop Efendi¹¹⁹, Daire-i Sadaret Müdevvenat-ı Kanuniye Müdürü Karakoç Serkis Efendi¹²⁰, Adliye ve Mezahib Nezareti Kanunname-i Ticaret Komisyonu Reisi (eski Nafia Nazırı) Hallacyan Efendi, Azası (eski Nafia Nazırı ve dava vekili) Sinabyan Efendi¹²¹, Rüşumat Müdüriyet-i Umumiyesi Kontrol Kalemi Müdürü Mihran Efendi¹²², Maliye Nezareti Tercüme Kalemi Müdürü Panosyan Efendi¹²³, Ticaret ve Ziraat Nezareti Orman Müdüriyet-i Umumiyesi İhalat Şubesi Müdürü Oseb Ekşiyân¹²⁴, Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi Azası Hrant Asadoryan Efendi¹²⁵, Ziraat Bankası Teftiş Kalemi Mümeyyizi Hrant Efendi¹²⁶, Adliye ve Mezahib Nezareti Mahkeme-i İstinaf Cünha Kısmı azası Artin Musticiyan Efendi¹²⁷, Adliye ve Mezahib Nezareti Beyoğlu Bidayet Mahkemesi Birinci Ceza

¹¹² *ags* (adı geçen salname), s.171.

¹¹³ *Salname-i Devlet-i Aliyye*, Dersaadet 1328, s.197.

¹¹⁴ *Salname-i Devlet-i Aliyye*, Dersaadet 1327, s.231.

¹¹⁵ *ags*, s.131.

¹¹⁶ *ags*, s. 88-89.

¹¹⁷ *Salname-i Devlet-i Aliyye*, Dersaadet 1328, s.264.

¹¹⁸ *Salname-i Devlet-i Aliyye*, Dersaadet 1327, s. 376.

¹¹⁹ *Salname-i Devlet-i Aliyye (1333-1334)*, Dersaadet 1334, s. 100.

¹²⁰ *ags*, s. 124.

¹²¹ *ags*, s. 155.

¹²² *ags*, s. 262.

¹²³ *ags*, s. 254.

¹²⁴ *ags*, s. 342.

¹²⁵ *ags*, s. 126.

¹²⁶ *ags*, s. 371.

¹²⁷ *ags*, s. 160.

Dairesi Azası Misak Mıgıryan Efendi¹²⁸ önemli görevlerde bulunan Ermenilerden sadece bir kısmıdır.

h) Takvim-i Vekayi ve Düstur

Bilindiği gibi Osmanlı devletinin Ermeniler hakkında yayınladığı kanun, nizamname ve talimatlar Takvim-i Vekayi ve Düstur'larda yer almaktadır. Tehcir uygulaması ve sonrasında çıkarılan kanun, nizamname ve talimatlar aşağıda gösterilmektedir:

1 Haziran 1915 yılında çıkarılan "Vakt-i seferde icraat-ı hükûmete karşı gelenler için cihet-i askeriyeye ittihaz olunacak tedabir"¹²⁹.

10 Kasım 1915'te çıkarılan 13 Eylül 1331 (26 Eylül 1915) tarihli kanun-ı muvakkatin suver-i icraiyesini mübeyyin nizamname¹³⁰.

25 Aralık 1915'te çıkarılan Ahar mahallere nakl olunan eşhasdan istihkak iddiasında bulunanların nazar-ı dikkatine Tasfiye Komisyonlarının kuruluşu ve komisyon merkezlerinin listesi¹³¹.

26 Aralık 1915'te çıkarılan İstanbul'da Emval-i Metruke Tasfiye Komisyonu'nun faaliyete başlaması hakkında kanun¹³².

14 Ekim 1916'da çıkarılan Ahar mahallere nakl edilen eşhasın emval ve düyun ve matlubat-ı metrukesine mütedair 17 Zilkade 1333 (26 Eylül 1915) tarihli kanun-ı muvakkatin 2. maddesinin 1. fıkrasına müzeyyel ibare hakkında kanun-ı muvakkat¹³³.

20 Ekim 1917'de çıkarılan ahar mahallere nakl edilen eşhasın emval ve düyun ve matlubat-ı metrukesine mütedair kanun-ı muvakkatin suver-i icraiyesi hakkındaki 30 Zilhicce 1333 (8 Kasım 1915) tarihli nizamnamenin 3, 5, 6 ve 8. maddelerini muaddel mevadd-ı nizamiye¹³⁴.

5 Kasım 1918'de çıkarılan Vakt-i seferde icraat-ı hükûmete karşı gelenler için cihet-i askeriyeye ittihaz olunacak tedabir hakkındaki 13 Recep 1333 (27 Mayıs 1915) tarihli kararnamenin reddi hakkında meclis-i mebusan kararname¹³⁵.

¹²⁸ *ags*, s. 165.

¹²⁹ Takvim-i Vekayi Nu: 2189

¹³⁰ Takvim-i Vekayi Nu: 2343

¹³¹ Takvim-i Vekayi Nu: 2388

¹³² Takvim-i Vekayi Nu: 13

¹³³ Takvim-i Vekayi Nu: 2672

¹³⁴ Düstur 2. Tertip Cilt: 9, Sayfa: 759-760

¹³⁵ Düstur 2. Tertip Cilt: 11, Sayfa: 51

18 Kasım 1918'de çıkarılan 20 Ramazan 1279 (11 Mart 1863) tarihli Ermeni Patrikliği nizamnamesi hükmünü ilga eden 2 Şevval 1334 ve 19 Temmuz 1332 (2 Ağustos 1916) tarihli Ermeni katogikos ve patrikliği nizamnamesinin ilgası¹³⁶.

25 Aralık 1918'de çıkarılan İdare-i örfiye cari olmayan yerlerde tehcir dolayısıyla ika olunan ceraimin merci-i tahkik ve muhakemesi hakkında kararname¹³⁷.

7 Nisan 1919'da çıkarılan memleketlerine avdet eden mehcürinden 1334 senesi zeytin aşarının suret-i istifasına dair kararname¹³⁸.

12 Ocak 1920'de çıkarılan ahar mahallere nakl edilmiş olan eşhasın 17 Zilkade 1333 (26 Eylül 1915) tarihli kararname mucebince tasfiyeye tabi tutulan emval hakkında kararname¹³⁹.

14 Eylül 1922'de çıkarılan ahar mahallere nakledilmiş eşhasın tasfiyeye tabi emvali hakkında mevcut kararnamenin reddine dair Heyet-i Umumiye kararı¹⁴⁰.

31 Ekim 1922'de çıkarılan mahal-i ahara nakl edilen eşhasın emval-i metrukesi hakkında 17 Zilkade 1333 (26 Eylül 1915) tarihli kanun-ı muvakkatin suver-i icraiyesine mütedair 26 Teşrin-i Evvel 1332 (5 Kasım 1916) tarihli nizamnamenin bazı mevaddını muadil kararname¹⁴¹.

15 Nisan 1923'te çıkarılan ahar mahallere nakl edilen eşhasın emval ve düyun ve matlubat-ı metrukesi hakkındaki 17 Zilkade 1333 ve 13 Eylül 1331 (26 Eylül 1915) tarihli kanun-ı muvakkatin bazı mevaddı ile 20 Nisan 1338 (3 Mayıs 1922) tarihli emval-i metruke kanununun muadil kanun¹⁴².

29 Nisan 1923'te çıkarılan 13 Eylül 1331 (26 Eylül 1915) tarihli kanun-ı muvakkat ile işbu kanunun bazı mevaddını muadil 15 Nisan 1339 (28 Nisan 1923) tarihli kanunun suver-i tatbikiyesini mübeyyin talimatname¹⁴³.

Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Arşivi

Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Arşivi'nde 1853-1856 Kırım Harbi'nden başlayarak günümüze kadar olan dönemleri

¹³⁶ Takvim-i Vekayi Nu: 3399

¹³⁷ Düstur 2. Tertip Cilt: 11, Sayfa: 81

¹³⁸ Düstur 2. Tertip Cilt: 11, Sayfa: 196

¹³⁹ Takvim-i Vekayi Nu: 3747

¹⁴⁰ Düstur 3. Tertip, 3. Cilt, s. 127

¹⁴¹ Düstur 3. Tertip, 3. Cilt, s. 151, 152

¹⁴² Düstur 3. Tertip, 4. Cilt, s. 79-81

¹⁴³ Düstur 3. Tertip, 4. Cilt, s. 94-100

kapsayan savaş, harekât, istihbarat ve lojistik destek konularındaki belgelerden meydana gelen arşiv fonları bulunmaktadır. Tasnifi tamamlanarak araştırmacıların hizmetine sunulan önemli fonlar şunlardır:

Osmanlı-Rus Harbi (Kırım Harbi) (1853-1856); Osmanlı Sırp-Karadağ Harbi (1875-1877), Osmanlı-Rus Harbi (1877-1878), Osmanlı-Yunan Harbi (1897), Osmanlı-İtalyan ve Balkan Harpleri (1911-1913), Birinci Dünya Harbi (1914-1918), Türk İstiklal Harbi (1919-1922), Atatürk Koleksiyonu ile haritalar ve albümler bulunmaktadır.

Bu arşivde yer alan Birinci Dünya Harbi fonunda genel olarak Ermeni meselesi ve tehcir uygulaması ile ilgili çok sayıda belge bulunmaktadır.

Ermenilerden gönüllü alaylar oluşturulmakta olduğu ve Rus ordusuna katılacakları, Ermeniler tarafından devletlere verilen muhtıra, Amerika'dan Ermenilere gelen paraların dağıtılmasıyla ilgili yazışmalar, Bogos Nubar'ın kurduğu Ermeni Cemiyeti'nin siyasi faaliyetleri, Üçüncü Ordu Komutanı'nın Erzurum ve civarındaki Amerikan Misyonerlerinin Ermenilerle bağlantıları¹⁴⁴.

Boğazlıyan civarındaki Ermeni çetelerinin faaliyetleri, Ermenilerin esliha ve mühimmat fabrikalarına saldırıların istihbar edildiği gerekli tedbirlerin alınması; Erzincan ve Erzurum'da Ermeni mezalimi, Ermeni ve Kürt çetelerinin faaliyetleri; Van civarındaki Ermenilerin isyan ettikleri ve Türk köylerini bastıkları; Ermenilerden ele geçirilen bomba ve bomba yapımında kullanılan malzemeler¹⁴⁵.

Hınçak ve Taşnak komitesine mensup olup, Muzır Ermenilerden olan ve tutuklananlardan Samsun'da olanların isimleri, Dahiliye Nazırı Talat Bey'- in asayişin sağlanmasıyla ilgili telgrafi; Ermeni muhacirlerinin yerleştirilmesiyle ilgili yazışmalar; Hınçak ve Taşnak Komitesi'ne mensup Bafra, Çarşamba ve Ünye kazalarında tevkif edilen Ermenilerin listesi, Ermenilerin buldukları vilayet ve evliye mıntıkları dahilinde ne suretle seyahat edebileceklerine dair; Tarsus ve Avanos hattındaki Ermeni efradından şüpheli olanların öncelikli olarak Musul'a sevkleri, Cebel-i Bereket dahilindeki Ermeni çetelerinin tenkili, Ermenilerin sevk sebepleri ve yerlerinin tayini; Üçüncü ordu mıntkasındaki Ermenilerden bir kısmının Musul vilayetine sevkleri sırasında Van'daki Rus kuvvetleri ve Ermeni çetelerine iltihaklarının meni için 4. Ordu mıntkasına sevklerinin engellenmesi, Musul vilayetinde bulunan yerli ve muhacir Ermenilerin kabile kabile düşman tarafına kaçmakta olduğu hakkında 6. Ordu Kumandanı Ali İhsan Paşa'dan Başkumandanlığa şifre; Ermeni sevkinin durdurulmasına dair Dahiliye Ne-

¹⁴⁴ ATASE Arşivi, BDH Koleksiyonu, Klasör 310, Dosya 1260, Fihrist 1; BDH.K. 521. D. 2029, F. 1577;

¹⁴⁵ BDH, K. 2287, D. 11; F. 3-7, 3-8; 3-9; 4, 4-1; K. 359, K. 1435, F. 3-43, 44; K. 4, D. 234, K. 44, D. 207; K. 341, D. 1006, F. 1-21.

zaretî'nden Başkumandanlığa tezkire; Bazı mahallerde sakin Ermenilerin mahal-i saireye nakl ve sevkleri hakkında Sadaret'ten Harbiye Nezaretî'ne tezkire, Dahiliye Nezaretî'nin tehcir ve iaşe ile ilgili talimatları¹⁴⁶ gibi konularda çok sayıda belge bulunmaktadır.

Sonuç

Tarihi yazanın, yapana sadık kalması tarih araştırmaları için büyük önem taşımaktadır. Bu bakımdan, Ermeni konusunda da tarihi delillerden yoksun bir şekilde önyargı ve siyasi bir yaklaşım bilime olan saygıyı ortadan kaldıracaktır. Nitekim bazı çevrelerin Ermenilerle ilgili iddiaları tarihi ve bilimsel temellerden ziyade, hatırat türü subjektif eser ve değerlendirmelere dayandırılmakta ve tarihi seçici bir şekilde kullanılmaktadır. Yani tarih, olayları belli bir sebep-sonuç ilişkisi içinde ortaya koyan, kendi içinde tutarlılığı olan bir bütün olmaktan çıkarılmakta, herkesin işlerine gelen argümanları çekip çıkardığı bir bilgi ambarı olarak kullanılarak, tarih tutsak hale getirilmektedir.

Bu sebeple Ermeni sorununun arşivlere dayanılarak objektif bir şekilde değerlendirilmesi amacıyla Türk arşivleri yerli ve yabancı bütün bilim insanlarına açılmış, yapılan mevzuat düzenlemesi ve otomasyon sistemi ile kolay ulaşılabilir bir arşiv haline getirilmiş, bilgiye ve belgeye ulaşımındaki bürokratik engeller ortadan kaldırılmıştır.

¹⁴⁶ BDH, K. 521, D. 2029, F. 3, 4-4-1; K. 341, D. 1086; F. 1-50; K. 527, D. 2057, F. 15-3, 14-4, 15-5; 15-6; K. 1530, D. 385, F. 8, 8-1, 8-2; 38, 38-1, 38-2, 38-3, 41; K. 16, D. 5168, F. 20; K. 361, D. 1445, F. 2-9, 2-10; F. 8, 8-1, 8-2; F. 8-21, F. 12-11, K. 2292, D. 32, F. 1, 1-1, 1-2, 1-3, 1-4, 1-5, 1-6, 1-7, 1-8, 1-9.